

Silentium dei

3. Malý princ vo svete rozumu a kvánt

Ladislav Kováč

V roztomilej knižočke Malý princ popisuje Antoine de Saint-Exupéry svet jednej z malých planét, ktoré malý hrdina jeho príbehu pri svojom putovaní vesmírom navštívil. Planétku obýval múdry kráľ. Každé ráno prikázal Slnku, aby vyšlo, a večer, aby zapadlo. Slnko ho poslúchalo a svet planétky bol plný harmónie. Čo by sa stalo, keby raz múdreho kráľa niekto naviedol, aby si otestoval, či ho Slnko naozaj poslúcha? Prikázal by mu nevyjsť – a ono by vyšlo. Kráľ by zneistel, zapochyboval by o svojej moci. Harmonický svet jeho planétky by sa rozpadol.

Človek sub speciae aeternitatis

Nejako podobne sa mi, štrnásťročnému, skoro z jedného dňa na druhý rozpadol jednoduchý a zrozumiteľný svet môjho detstva. Ako múdry kráľ v príbehu Saint-Exupéryho, spravodlivý Pánbožko kraloval v tomto svete; ľudia sa slobodne rozhodovali, či budú dobrí alebo zlí – za dobré správanie Boh odmeňoval, za zlé trestal. Cez letné prázdniny dostala sa mi do rúk, povedľa iných kníh, kniha Čapkových Rozhovorov s T.G. Masarykom. Nadchýnalo ma Masarykovo presvedčenie, že viera a veda patria k sebe, že Boh je vysvetliteľný a zdôvodniteľný rozumom. Svet má svoj plán, svoje usporiadanie, svoj determinizmus... – A tu naraz, ako blesk z modrého neba, udrie Čapkova otázka: „Keď poviete determinizmus, kladiete tým starý problém: čo teda so slobodou vôle. Ak je naše konanie riadené, či už Prozreteľnosťou alebo prírodnou kauzalitou, nie je naša zdanlivá vôľa a mravná sloboda len ilúziou?“ Nebol by to Masaryk, aby neodpovedal rozhodne – ilúziou nie je: „Boh mi nepredpisuje, aby som zdvihol pravú ruku alebo ľavú: minima non curat praetor“. Čiže: Boh sa nestará o také maličkosti, či zdvihnem ruku alebo nie; stará sa o veci dôležitejšie: o beh sveta, o to, aby v ňom bol poriadok.

Tu sa však spustila lavína pochybností a už sa nezastavila. Ak Boh nedbá o to, akou rukou hýbem, dbá vôbec o mňa ako jedinca? Ale ak aj áno, moje modlitby k nemu sú k ničomu. Tak ako je k ničomu moja snaha vyhýbať sa hriechu a konať dobro. Vševediaci Boh dávno pred tým, ako som sa narodil, už vedel, ako budem konať. Konať dnes, i po celý môj život. Ešte som nebol na svete, keď Boh už vedel, či skončím v nebi alebo pekle. Vie už teraz, čo bude zajtra, pozajtra, za miliardu rokov – nielen so mnou ako jedincom, ale so svetom ako celkom. Jeho vševedúcnosť vylučuje akúkoľvek slobodu konania ľudí; v rukách božích sme iba mechanickými bábkami a nemôžeme byť ničím iným.

Rýchlo som zistil, že problém predurčenia diania Bohom, problém predestinácie, bol ťažkým orieškom oddávna. Dnes mi je to ešte jasnejšie: problém predurčenia diania božou vševedúcnosťou, a od neho neoddeliteľný problém slobodnej vôle človeka, je pre teológiu problémom vôbec najťažším. Ťažším ako teodicea. Ostatne, sloboda vôle v determinovanom svete je nemenej ťažkou hádankou aj pre sekulárnych filozofov.

Teoretici ranného kresťanstva nespojovali ešte predestináciu s božou vševedúcnosťou, ale s božou všemohúcnosťou. Možno tak usúdiť z názorov, s ktorými prišiel v 4. storočí Augustín Aurelius, pôvodne svetácky pôžitkár a neskôr úzkostlivo zbožný cirkevný otec: Zaťaženi bremenom dedičného hriechu, všetci ľudia sme nádobami zla. Akokoľvek by sme sa snažili, zlo v sebe neprekonáme. Iba Boh berie niektorých z nás na milosť a vyberá k večnej

blaženosti. (Badať grécku inšpiráciu: Platón v dialógu Menon vyslovuje presvedčenie, že sa „cnosť dostáva božím údelom tým, ktorým sa dostáva“.) Vôbec nie podľa našich zásluh, ale „podľa múdreho a skrytého zaľúbenia svojej vôle“. Iných, z rovnakých skrytých dôvodov, predurčil z večnému zatrateniu. Augustín tomuto jednoducho veril; nezdá sa, že by sa bol pokúšal nájsť rozumové vysvetlenie pre túto božskú ruletu. Skúsme tak urobiť za neho: Ak by človek sám, svojím konaním, rozhodoval o svojom spasení alebo zatratení, jeho vôľa by bola schopná prevážiť vôľu božiu – Boh by teda nebol všemohúcim. Augustínov názor sa v cirkvi presadil. Jeho súčasník Pelagius, ktorý tvrdil, že človeka neťaží dedičný hriech, že má slobodnú vôľu a že každý sa môže skutkami zaslúžiť o svojou spásu, bol zavrhnutý ako bludár. O deväť storočí neskôršie Tomáš Akvinský, veľká teologická autorita, zdôvodnil Augustínovo učenie iným argumentom: svet Bohom stvorený je rozumný, preto v ňom platí božská kauzalita, z ktorej sa nič nemôže vymknúť alebo jej protirečiť. Málanko zmiernil Augustínovo presvedčenie, že Boh vyberá ľudí na záhubu rovnako ako na omilostenie: Boh sa stará len o tých, ktorých predurčil, aby boli spasení; tých, čo sú určení na zatratenie, si nevšima, môžu si slobodne hrešiť, pekle ich tak či tak neminie. A prečo je tomu tak? „Súdy Boha sú nevyspytateľné“.

Po geniálnom Tomášovi ohromný počet teológov, priemerných dušičiek, obmieňal jeho filozofiu v podobe scholastických špekulácií, až im nakoniec sotva niekto rozumel. Preto sa obidvaja vedúci muži Reformácie 16. storočia, ktorí si predsavzali, že „očistia“ cirkev návratom k prameňom, dôsledne prihlásili k pôvodnému Augustínovi. Ján Kalvín urobil z predestinácie ťažisko svojej protestantskej doktríny. Zásluhou pádu Adama a Evy ľudia sme skrz-naskrz zlí a nemáme najmenšiu šancu sa sami od seba napraviť. Boh ešte predtým, než stvoril svet, svojou suverénnou vôľou vybral ľudí, ktorých čaká večná blaženosť. S rovnakou rozhodnosťou predurčil iných, aby skončili v pekle. Nedá sa určiť, kto bol vybratý k spaseniu a kto ku zatrateniu. Ak sa však niekomu, zásluhou jeho skromnosti, odriekania a pracovitosti, darí, mohlo by to byť znamenie, že ho čaká božia milosť. Treba sa preto tvrdo usilovať byť úspešným. (Na začiatku 20. storočia Max Weber práve týmto vysvetľoval rozmach a úspech kapitalizmu v protestantských krajinách Európy a Ameriky.)

Druhý z reformátorov, Martin Luther, tiež prijal predestináciu v Augustínovej verzii. Myslím si, že Luther bol podobná osobnosť ako Augustín: vitálny, sexuálne zdatný muž, vedomý si sily vášní, ktoré v ňom búrili a ktoré nedokázal ovládať. Aj v jeho chápaní je človek totálne skazený a len Boh zo svojej vôle ho môže omilostiť. Luther trpel úzkosťami. Chcel zahnať strašlivú pochybnosť: dá sa Boh, ktorý vopred o osudoch ľudí rozhodol a žiadnu šancu nedáva tým, pre ktorých sám vybral pekelné muky, považovať za dobrotivého a spravodlivého? Usúdil, že sa treba vyhnúť úvahám a diskusiám na túto tému, lebo ide o veľkú záhadu, neprístupnú ľudskému rozumu. Napísal: „Toto je treba vedieť: všetky úvahy a dišputy o predestinácii určite pochádzajú od diabla.“ Tridentský koncil, ktorý bol zvolaný aby odsúdil Reformáciu, prijal uznesenie, ktoré znie podobne: predestinácia je „skryté tajomstvo“.

A predsa jeden z protestantských teológov prišiel na konci 16. storočia s čímisi, čo malo byť uspokojujúcim riešením. Holanďan Jacobus Arminius. Už pred ním niektorí scholastici uvažovali vari podobne. Ako im, ani Arminiovi nie vždy sa dá dobre rozumieť. Podľa jednej z interpretácií jeho názoru i názorov scholastikov Boh síce dávno predtým, než ľudia čokoľvek urobia, už presne vie, ako budú konať, ale on nerozhoduje o ich konaní. On len dopredu vie, pre aké konanie sa oni slobodne rozhodnú. Zdá sa, že dnes katolícka a luteránska cirkev v podstate prijímajú takéto arminianské vysvetlenie. Ibaže práve tento arminianský pokus urobil len ešte zjavnejším argument, ktorý doktríne o všemocnom a vševediacom Bohu bol implicitný: ak ešte dávno pred tým, ako som bol na svete, Boh už vedel, ako budem konať teraz a ak práve aj v túto chvíľu moje konanie sleduje, nemám na výber: on určil, on rozhodol. Za mňa. Logika nepustí. Ba i keby hneď príčinou našich sklonov ku konaniu zla bol dedičný

hriech, ktorým nás zaťažili Adam a Eva, nie oni, ale Boh sám bol príčinou ich previnenia v raji: včasnšie, ako ich stvoril, už vedel, že had bude Evu pokúšať a ona neodolá – týmto svojim vedením jej konanie predurčil.

Ak pripúšťame slobodu ľudskej vôle – akokoľvek obmedzenú ľudskou biológiou, kultúrou, malými znalosťami – logika si vynucuje iný záver: Boh nemôže byť vševedúci. Budúce konanie konkrétneho človeka môže Boh odhadnúť, pripísať mu pravdepodobnosti – spoľahlivejšie než to dokážu ľudia, lebo jeho znalosti sú nezrovnateľne väčšie – ale toto konanie nemôže predvídať jednoznačne a tým ho určiť. (Pre zasvätených: ide o problém Newcombovho paradoxu a jeho riešenia.) Po tom, čo teológovia akceptovali, už aj oficiálne, Darwinovu teóriu evolúcie, musia priznať, že Boh nielen že nie je vševedúci, ale nie je ani všemohúci: o nasmerovaní biologickej evolúcie, a teda – povedzme metaforicky – o permanentnom, neukončenom stvorení, rozhoduje prírodný a sexuálny výber, nie Boh. Boh, ak správne súčasným kresťanským „evolučným“ teológom rozumiem, evolúciu len spustil, asi tak, ako spustil prírodné zákony. Nezasahuje do behu evolúcie práve tak, ako nezasahuje do prírodných zákonov. Boh už nie je viac Kráľ. Ale ani nie je už viac Veľký Hodinár deistov. Súčasný slovenský teológ Igor Kiss ho nazval Veľkým Programátorom. Jednou vecou si ale dnešná evolučná teológia nevie rady: s ľudskou dušou a jej nesmrteľnosťou. Neostáva jej nič iné, než pripustiť výnimku. Boh vstupuje do priebehu biologickej evolúcie v ojedinelých, ale podstatných, okamžikoch: vtedy, keď do oplodnených ľudských vajíčok vkladá nesmrteľné duše. – Lenže zas: už vo chvíli, keď duše implantuje do tela, vie všetko o ich budúcom myslení i správaní.

Židovské náboženstvo, zdá sa mi, aspoň vo svojich začiatkoch s obmedzeným potenciálom Boha problémy nemalo. Boh Starého zákona bol mocný, ale nie všemocný. A asi nebol ani vševedúci. Odmeňoval svoj vyvolený ľud vtedy, keď bol poslušný a trestal ho, keď boží zákon porušoval. To ale znamená, že ľudia Starého zákona mali možnosť voľby, boli vo svojom konaní slobodní. Tragédia židov v holokauste 20. storočia by mohla vrátiť židovskú teológiu k predstavám tejto rannej fázy judaizmu: tvárou v tvár hrôzám nacistického vyčiňania stál Boh bezmocný a jeho znalosti mu nestačili na to, aby mohol zasiahnuť.

Islam nemá problémy s predurčením a slobodou z iných dôvodov: fakt, že Boh detailne určuje konanie človeka, je preň samozrejmosťou. Moc Alaha je absolútna. Jeho existencia je bezčasová, no zato v každom okamžiku on sám rozhoduje o každej udalosti. Dokonca i v neživej prírode každú chvíľu sa deje iba to, čo Alah práve vtedy chce. Ani súčasní islamskí teroristi sa k samovražedným útokom nerozhodujú slobodne: sú nástrojmi, cez ktorých Boh vkladá do sveta svoju vôľu.

Existencia slobodnej vôle človeka zároveň s predurčením sveta Bohom javí sa teda nášmu rozumu ako antinómia, čosi, čo sa logicky vylučuje. Ale vždy ešte ostáva možnosť, že sa pokúšame rozumovo vysvetliť čosi, na čo ľudský rozum nestačí. Náboženská viera, tak ako každá iná viera, je záležitosť emócií, nie rozumu. Práve preto sa cirkevný otec Augustín netrápil nad tým, že niečomu nerozumie. Pre neho viera stála nad rozumom. „Verím, pretože je to absurdné“ – to je odkaz, ktorý nám zanechal. Toto poctivé priznanie, táto pokora, je mi zrozumiteľná. Na rozdiel od vety, ktorú vyslovil iný cirkevný otec, náš súčasník, o 16 storočí neskôršie: „Rozum, osvietený vierou, sa oslobodzuje z krehkosti a obmedzení, ktoré plynú z neposlušnosti hriechu, a nachádza silu, aby sa pozdvihol k poznaniu Trojjediného Boha“ (Encyklikálny list „Fidel et ratio“, 1998). Ostatne, treba zdôrazniť, že ak teológovia hľadali podporu pre učenie o predestinácii a božom zmilovaní v Biblii, nachádzali ju v podstate iba v Listoch Pavla z Tarzu. Vlastne on prvý začal z Ježišovho učenia konštruovať rigidnú doktrínu. Na jeho adresu povedal kedysi George Bernard Shaw: „Nikdy nebol spáchaný monštruóznejší podvod, než keď sa obmedzenosť Pavlovej duše pripísala duši Ježišovej.“

Od Barucha Spinozu po Nielsa Bohra

Neboli to však len teológovia, ktorým otázka o slobode vôle človeka nedala pokoja. Skoro každý filozof sa pokúsil o jej zodpovedanie. Pokusy dvoch z nich zdajú sa mi najpozoruhodnejšie. Prvým je Baruch Spinoza (1632-1677), hlásateľ panteizmu. Uznával Boha, nie však ako osobu, bytosť oddelenú od prírody, ale ako podstatu, substanciu, ktorá preniká celou prírodou; ba je s ňou totožná. Boh je „natura naturata“, príroda, aká už existuje, ale aj „natura naturans“, príroda, ktorá sa tvorí. Všetko, čo sa v prírode deje, sa deje z nutnosti, nič také ako sloboda vôle neexistuje. Z takejto prírodnej (a teda božej) nutnosti je človek bytosťou rozumnou, môže poznávať. Čím viac zo sveta pozná, tým viac do nevyhnutnosti diania vidí. A práve týmto chápaním nutnosti sa stavia nad ňu, už viac nie je jej otrokom, poznaním nutnosti sa stáva slobodným. Ba toto poznanie sa stáva preňho emóciou, zdrojom radosti, prebúda v ňom „amor fati“ (lásku k nevyhnutnému osudu), ale tým aj „amor Dei intellectualis“ (rozumovú lásku k Bohu). A robí človeka zároveň mravným: zlými sme z neznalosti. Dobro je to, čo slúži zachovaniu živej bytosti a preto poznanie je ľudským dobrom. Povznášajúca filozofia Spinozu sa mi zdá byť oslavou racionalizmu v básnickej podobe; začali s tým Sokrates a Platón, európske osvietenstvo vyjadrilo neskôr to isté, len vari prozaickejšie. Škoda, že nás skúsenosť 20. storočia pripravila o túto krásnu racionalistickú ilúziu!

Sto rokov po Spinozovi aj Immanuel Kant (1724-1804) videl dianie vo svete ako reťazce kauzálnych nevyhnutností. Ani v konaní človeka niet ľubovôle, každý čin, ba i každá myšlienka, má svoju príčinu, tá zas má svoju vlastnú príčinu – a takto by sa kauzálny reťazec nikdy nekončil, keby na jeho začiatku nebola príčina, ktorá už sama nijakú príčinu nemá: Boh. (Tento typ logického uvažovania už Aristotela priviedol k idee Prvého Hýbateľa.) Podľa Kanta však vidíme ľudské konanie ako zreťazenie nutností len vtedy, ak sa na človeka pozeráme zvonku. Pri pohľade zvnútra subjektu každý z nás sám, pokiaľ nie je vystavený vonkajšiemu nátlaku, má pocit, že koná slobodne. Nejde však, podľa Kanta, o ilúziu, o sebaklam. Ide o pohľady na dvoch rozdielnych rovinách poznávania. Hoci sú zjavne protikladné, oba pohľady sú pravdivé. Je vlastnosťou našej mysle, prejavom jej obmedzených schopností, že sa nám do nej obidva pohľady naraz nezmesia. Nezávisle od Kanta vyjadril tú istú myšlienku Lev Tolstoj (1828-1910) v záverečnom komentári ku svojmu monumentálnemu dielu Vojna a mier. Až v 20. storočí, keď fyzici vynašli kvantovú mechaniku, prišiel Niels Bohr s podobným návrhom pre výklad kvantových javov: Z výsledkov jedného pokusu usudzujeme, že elektrón je hmotnou časticou, z výsledkov iného že je vlnou. Čím teda elektrón je „naozaj“? Veď nejakú „vlnočasticu“ si nedokážeme predstaviť. Obe predstavy, elektrónu ako častice a elektrónu ako vlny, sú správne, hoci sa navzájom vylučujú. Naša myseľ jednoducho na kvantový svet nestačí. Takúto podvojnú výkladu nazval Bohr princípom komplementarity. Predbehli vari Kant a Tolstoj Bohra o viac ako o storočie? Je Kantova transcendentálna filozofia vlastne zovšeobecneným princípom komplementarity? A ak je tomu tak, nie je celá záhada protikladnosti predestinácie a ľudskej slobody vysvetliteľná (hoci aj našou myseľou naďalej nepochopiteľná) tým istým princípom?

Mikroskopia pojmov

O jednom nemožno pochybovať: naša myseľ je naozaj biologicky obmedzená. Je produktom biologickej evolúcie, sformovaná prírodným výberom. Vybraná k tomu, aby nám umožnila fyzicky prežiť na našej Zemi. Nie k tomu, aby sme sa vyznali vo svete kvánt, vo svete galaxií, alebo vo svete abstraktných pojmov. Dôležité je uvedomiť si, že naša myseľ je obmedzená aj kultúrne. V našej dobe a v našej časti sveta obmedzená dedičstvom európskej kultúry. Jej pojmoslovím. Boh-Hmota-Duša; Pravda-Dobro-Krása; Zákon-Náhoda-Sloboda – to sú trojice pojmov, ktoré vytvorila grécka filozofia, prevzala kresťanská teológia a vlastne

nezmenené používa súčasná veda. Čo ak sú niektoré z nich zavádzajúce alebo prázdne? Iba zopár z nich si zatiaľ veda položila na mikroskopické sklíčko, aby ich preskúmala pri väčšom zväčšení. Na preskúmanie prírodnou vedou pojem slobody iba čaká.